

Van Jan Brokken verschenen eerder:

- De provincie* (roman)
- De zee van vroeger* (verhalen)
- Zaza en de president* (roman)
- De moordenaar van Ouagadougou* (een reis door Burkina Faso en Ivoorkust)
- Met musici* (portretten & reportages)
- De regenvogel* (een reis door Equatoriaal Afrika)
- Goedenavond, mrs. Rhys* (een reis door het Dominica van Jean Rhys)
- Vulkanen vanaf zee* (verhalen)
- Spiegels* (portretten & essays)
- De blinde passagiers* (roman)
- De droevige kampioen* (roman)
- Nog een nacht* (novelle)
- Jungle Rudy* (de Verloren Wereld van Rudy Truffino)
- Voel maar* (roman)
- Zoals Frankrijk was* (portretten & reportages)
- Mijn kleine waanzin* (autobiografie)
- Waarom elf Antillianen knielden voor het hart van Chopin*
(een reis door de Caribische muziek)
- De wil en de weg* (over het schrijven -1)
- In het huis van de dichter* (roman van een vriendschap)
- Feininger voorbij* (novelle)
- Zeedrift* (verhalen)
- Baltische zielen* (lotgevallen in Estland, Letland en Litouwen)
- Het hoe* (over het schrijven -2)
- Blok, de boekhandelaar van mijn vader* (portret)

Jan Brokken

De vergelding

een dorp in tijden van oorlog

Uitgeverij Atlas Contact
Amsterdam/Antwerpen

Eerste druk januari 2013
Tweede druk januari 2013
Derde druk februari 2013
Vierde druk februari 2013
Vijfde druk februari 2013
Zesde druk februari 2013
Zevende, herziene druk maart 2013

De auteur ontving voor dit boek een werkbeurs van het
Nederlands Letterenfonds

© 2013 Jan Brokken
Omslagontwerp Roald Triebels, Amsterdam
Omslagillustratie Hollandse Hoogte/Arcangel Images/Jill Battaglia
Foto auteur Merlijn Doomernik
Kaart/beeld Margot Stoete
Zetwerk Elgraphic bv, Schiedam
Drukkerij Wilco, Amersfoort

ISBN 978 90 450 2271 0
D/2013/0108/514
NUR 301

www.janbrokken.nl
www.atlascontact.nl

De vergelding is op ware gebeurtenissen gebaseerd.

Bij het onderzoek werkte ik nauw samen met Bert G. Euser. Hij verzamelde de juridische en historische documenten en sprak met honderdvijfentachtig ooggetuigen, direct betrokkenen of nazaten van direct betrokkenen. Zonder zijn jarenlange research zou dit boek slechts een blauwdruk van het huidige zijn.

Niettemin:

iedere waarheid is slechts een interpretatie
van wat zich in werkelijkheid heeft voorgedaan.

Waarom blijft het verleden zo pijnlijk?

Vasili Grossman, *Leven en lot*

Ze had een breed gezicht, open als een boek. Haar ogen verrieten een zin in het leven die niet strookte met de grauwe ernst van haar omgeving. Als ze 's morgens opstond en door het zolderraam naar buiten keek, zag ze land dat blank stond, en drie meter boven het water uit stekende palen die de landing van geallieerde parachutisten en amfibievliegtuigen moesten verhinderen. Alles had de kleur van blubber – ook de boomgaarden waren onder water gezet.

In de keuken werkte ze bij gebrek aan beschuit een melige appel naar binnen; in de vlierthee mocht geen suiker. Het bleef schemerig in het huisje dat als een puist aan de dijk kleefde; pas laat in de middag drong aan de achterkant een streepje licht naar binnen. Toch tintelden haar ogen alsof ze het reuzenrad op de kermis zag draaien.

Haar jongste broer noemde haar een lachebek en een allemansvriend. Dat laatste waag ik te betwijfelen. Ze zocht naar een blik die langer dan een seconde op haar bleef rusten, naar een reactie, een teken van aandacht, een blijk van afkeuring desnoods. Als je het tiende van elf kinderen bent, sta je achter in de rij: ze wilde opgemerkt worden.

Sandrien de Regt was in het najaar van 1944 een opvallend meisje van veertien. Ernst Friedrich Lange, die al zijn vrije uren met haar doorbracht en zelfs geen tijd nam om een brief naar huis te schrijven, bekende haar iedere avond hoe betoverend knap hij haar vond. Hij gebruikte een vloed aan woorden, woorden die ze lang niet allemaal begreep. Voor een militair praatte hij veel, uitbundig, bloemrijk; het was alsof hij haar zijn uniform wilde doen vergeten door haar aldoor aan te kijken en toe te spreken.

Aantrekkelijk vond hij haar. Verleidelijk. Als een Italiaanse, beweerde hij op een warme namiddag, toen hij zomaar een stukje met haar was gaan lopen. Sandrien had inderdaad kort, stevig, zwart haar en nogal grote, donkere ogen. Maar bijna alle meisjes uit het dorp hadden dat, wat Ernst waarschijnlijk nog niet was opgevallen. Sinds hij eind augustus een paar huizen bij haar vandaan was ingekwartierd, had hij alleen oog voor haar gehad. Dat het dorp uit dijken bestond, uit afgedamde rivieren, sloten en sluizen, moest hij ongetwijfeld ook nog ontdekken.

Ernst Lange was zelf allerm minst blond, alleen kon niemand me vertellen of zijn haartint sterk afweek van de niet eens zo opvallend donkere dos van Sandrien. Ik neem aan dat hij kastanjebruine ogen had. Voor de rest deed Ernst Lange zijn naam eer aan: was hij lang en serieus.

Soms stel ik me hem als nerveus en achterdochtig voor, omdat hij er nog aan wennen moest vijand te zijn in een land waarvan de taal hem als een merkwaardig dialect in de oren klonk. Op andere momenten krijgt hij in mijn verbeelding het victorieuze van een jongen die met de neus in de boter valt. Kort na aankomst het mooiste meisje van het dorp in de armen te mogen sluiten, dat is niet iedere soldaat gegeven.

Ik weet het niet. Ik beken dat liever maar direct, om aan te geven dat dit verhaal heen en weer slingert tussen feit en veronderstelling. Niet dat ik de beelden wil verfraaien en de gevoelens wil verheiligen, dat zou indruisen tegen het wrange karakter van deze geschiedenis. Ik heb duizenden pagina's aan aantekeningen, uittreksels, documenten, dossiers, getuigenverhoren en ooggetuigenverslagen doorgenomen om me een juist beeld van de personen en situaties te vormen. Maar sommige feiten zijn niet meer te achterhalen.

Van alle personen in dit boek bleef Ernst Friedrich Lange jaren de onbekendste voor me, de vaagste, de jongen die de bijrol vervult. Waar ik pertinent zeker van ben is dat Lange een boom van een kerel was, beduidend langer dan zijn kameraden, die

hooguit één meter tachtig maten. Die lengte zou hem noodlottig worden.

Over zijn leeftijd heb ik lang in onzekerheid verkeerd. In verschillende politierapporten staat zwart-op-wit dat Ernst zeven-tien jaar was toen hij naar het Zuid-Hollandse dorp Rhoon werd gedirigeerd, maar ik wist aanvankelijk niet of hij zeven-tien en twee maanden oud was of zeventien en elf maanden. Dat maakt nogal uit: of hij een jongen was aan het einde van de puberteit of een al bijna volwassen vent. Nergens in de Nederlandse documenten wordt zijn exacte geboortedatum genoemd, alleen: geboren in 1927. Dat bleek later niet te kloppen. Van de Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge kreeg ik een ander geboortejaar op: 1926. Met vermelding van de geboortedatum: 24 juli. In die oktobermaand van 1944 was Ernst Lange achttien jaar en twee maanden oud.

In de officiële papieren staat zijn geloof vermeld: *evangelisch*. Als protestant zal hij eerder in het westen of het noorden van Duitsland zijn opgegroeid dan in Beieren. In Noordrijn-Westfalen, dachten enkele dorpelingen, die zich Ernst Lange nog vage-lijk meenden te herinneren. In Essen. De Nederlandse documenten laten zijn geboorteplaats in het midden.

Navraag bij het militaire archief in Freiburg levert Jörnstorff in Kreis Weimar als geboorteplaats op. Kreis Weimar heet tegenwoordig Kreis Weimarer Land, maar geen dorp of gehucht heeft daar een naam die ook maar in de buurt van Jörnstorff komt. Bij Ernst uit Essen stel ik me een andere jongeman voor dan bij Ernst uit Weimar. De Ernst uit Weimar schat ik strenger in.

Mis allemaal. Ernst Friedrich Lange blijkt uit Jörnstorff te komen, met een t in plaats van een d. Eén letter verschil, en ik zie een ander gezicht voor me. Jörnstorff ligt in het noordoosten van Duitsland, in Mecklenburg-Vorpommern, niet ver van de Oost-zee. Dat maakt Ernst stukken sympathieker voor mij dan die Duitser uit Thüringen. Als jongen van twaalf moet hij dikwijls

naar het strand zijn gefietst, of naar de dichtstbijzijnde havenstad – Rostock – om alleen of samen met zijn vader naar schepen te kijken.

Maar het is evengoed mogelijk dat hij al zeeziek werd bij de gedachte aan deining en dat hij de marine als een straf ervoer. Er zijn geen brieven van hem bewaard gebleven, en zelfs als dat wel zo was geweest, had hij in die brieven naar huis de stoere schijn kunnen ophouden.

Een militair heeft een nummer, behoort tot een legeronderdeel en een eenheid. Zulke gegevens lijken waardevoller dan ze zijn. Wat zegt het over Lange dat hij deel uitmaakte van de 6e Compagnie van de 20ste Schiffstammabteilung (SSStA) van de Land-Kriegsmarine en dat op het plaatje aan de ketting om zijn hals het nummer 38190/44D was gegraveerd? Alleen dit: het cijfer na de streep staat voor het jaar van in dienst treden: 1944. Maar dat wist ik al uit een andere bron.

Het plaatje diende ter identificatie. Ernst is ermee begraven, eerst in Rotterdam-Crooswijk, vier dagen later op de Duitse militaire begraafplaats Ysselsteyn in de provincie Limburg. Hij ligt daar tussen 32000 Duitsers die in de Tweede Wereldoorlog in Nederland zijn gesneuveld. In blok BW, rij 5, graf 103. Vreemd dat ik wel van aanvang af zijn graf kon terugvinden, alsof ik alleen over zijn dood een paar bijzonderheden mocht vernemen en niet over zijn jeugd en zijn schooljaren onder het nazi-regime.

Als iedere Duitse militair had Ernst Lange een Feldpostnummer, M (voor Marine) 64802 (Nachrichten-Kompanie Führungsstab Nordküste). Op dat nummer is nooit post voor hem binnengekomen.

Ernst Lange was matroos in opleiding. Niet verwonderlijk, al het jonge kanonnenvoer dat Hitler in 1944 nodig had voor zijn totale oorlog was 'in opleiding'. 'Matroos' is eerder een dwaalspoor dan een hint: zeker de helft van de manschappen van de Kriegsmarine heeft nooit een stap op een schip gezet. Ernst behoorde tot wat in de wandel 'de landmarine' werd genoemd. Het

voetvolk van de landmarine moest havens, waterwegen, bruggen en mogelijke landingsplaatsen van de geallieerden bewaken.

De meeste jongens van bijna achttien jaar meldden zich vrijwillig voor de Kriegsmarine aan, om aan een gedwongen plaatsing bij de Waffen-ss of bij de Wehrmacht te ontsnappen en aan een enkele reis richting oostfront. De landmarine bewaakte de kust van Bremen tot Biarritz. Na D-day was dat ook geen lolletje, maar op papier had een matroos van de landmarine een grotere kans op overleven dan de soldaten die in sneeuw en modder op eenheden van het Rode Leger stuitten.

Ernst Lange groeide dicht genoeg bij Polen op om de winters aan het oostfront te vrezen, maar of hij zich inderdaad vrijwillig bij de marine in Rostock heeft aangemeld, kan geen enkele archiefdienst me met een document aantonen.

Bij Sandrien heb ik minder vraagtekens. Geboren op 11 augustus 1930. Ze was veertien jaar en twee maanden op het moment dat ik haar hier ten tonele voer. Ze zag er minstens twee jaar ouder uit, heb ik uit verschillende monden vernomen. In lengte deed ze niet onder voor haar zus Dien, met wie ze negen jaar scheelde. Beiden waren overigens niet uitzonderlijk lang: 1,71. Sandrien moest tegen Ernst opkijken, die zestien of zeventien centimeter boven haar uit stak.

Zowel toen als nu is Sandrien geen voor de hand liggende naam voor een protestants meisje. Haar doopnaam luidt Sandrina. Haar vader noemde haar Sandrien, met een scherpe s. Juffrouw Corthals noemde haar Sien, net zoals de bovenmeester van de lagere school. Ze had een hekel aan juffrouw Corthals. Van bovenmeester Brons hoopte ze altijd dat hij van zijn fiets zou vallen en zijn nek zou breken. Juffrouw Corthals en meester Brons haalden hun neus op voor kinderen uit grote gezinnen. Haar zuster Berdien – roepnaam Dien – was nog uitgesprokener, die noemde meester Brons een etter en juffrouw Corthals een teringwif.

Ik vond juffrouw Corthals een van de aardigste juffrouwen die ik op de lagere school heb gehad, maar ik kwam niet uit een groot gezin, en ik was van ná de oorlog. Toen ze mijn juf werd in de eerste klas van de School met den Bijbel, was juffrouw Corthals de dertig ruimschoots gepasseerd en had ze haar vooroordelen ongetwijfeld getemperd. Hoewel ze de brutaliteit van mijn klasgenoot Piet de Lijzer nauwelijks kon verdragen. Piet de Lijzer kwam ook uit een groot gezin, toevallig het gezin dat naast de familie De Regt woonde in een even klein dijkhuisje aan de Rijdsdijk – ik geloof dat ze bij De Lijzer met z'n dertienen waren.

Wat meester Brons betreft ben ik het met Sandrien en Dien eens: een bovenmeester die op ongehoorzaamheid reageerde als een stier op een rode lap. Ik moest een keer mijn handen plat op de lessenaar leggen zodat hij me met een houten liniaal op de vingers kon slaan. Na zijn pensionering zou ik hem nog jaren bij ons door de straat zien fietsen, met een rug recht als een aanwijsstok. Hij groette me altijd beleefd. Voor oud-leerlingen scheen hij door het vuur te gaan. Ik heb nooit wrok tegen hem gevoeld; hij was er een van de oude stempel en die stempel was nu eenmaal autoritair.

Voor de meeste dorpelingen bleef Sandrien Sien heten. Na de eerste zoen van een jongen vond ze Sandrien volgroeider kliniken. Ze was er vroeg bij, vroeger althans dan haar broers en zussen. Door de oorlog werd ze sneller volwassen.

Ernst Lange noemde haar Sandrien, met een scherpe s. Maar zoals hij de r uitsprak, dat leek bijna op brouwen. Zijn n was weer zacht als vilt; als hij Ssandrrriennn zei, leek er een lieveheersbeestje op haar rug te trippelen. Ze rilde van zijn stem en waande zich de dochter van Koolhoven, de vliegtuigfabrikant die op Rhoon woonde.

Een van de dingen die ze Ernst probeerde uit te leggen was dat je niet 'in Rhoon' maar 'op Rhoon' woonde omdat Rhoon eeuwenlang een eilandje in de monding van de Maas was geweest.

Je woont 'op' een eiland, niet? Ernst begreep er niets van. In sommige opzichten vond ze hem alert en snugger, in andere een stuntelaar. Goedgelovig ook, alsof alles aan de liefde onbaatzuchtig was.

Matroos Lange zou inderdaad beter geweten moeten hebben. Niet alleen verleidde hij Sandrien met een stukje zeep (een gemakkelijke manier om een meisje voor je in te palmen; zeep was in die tijd schaars en kostte een schat aan bonnen), de plaats waar hij haar voor het eerst ontmoette, sloot sentimentele speculaties uit. Tenzij Ernst niet direct in de gaten had dat velen voor hem de krakende trap naar de zolderkamer waren op gegaan.

Om de een of andere reden denk ik dat Ernst Lange, nog voor hij eindexamen kon doen, van een provinciaal gymnasium was geplukt, zoals tienduizenden jongens van zestien, zeventien en achttien jaar in de maanden april en mei van het jaar 1944. En dat hij van het ene op het andere moment de bestudering van wiskunde, scheikunde, Grieks, Latijn, Hölderlin, Von Kleist en *Wilhelm Meisters Lehrjahre* had moeten inruilen voor een militaire spoedopleiding van zes weken en een schietcursus van op de kop af zeven uur, waarna hij, zoals in totaal tachtigduizend andere knapen, naar een gebied was gestuurd dat tot op de laatste man verdedigd moest worden.

Toegegeven, dat is speculatie. Misschien zat hij op een technische school toen Hitler de dienstplichtige leeftijd verlaagde tot zestien jaar. Of werkte hij in een fabriek. Landarbeider is een andere mogelijkheid, ofschoon hij niet het uiterlijk van een boerenknecht had. Hij droeg soms een bril. Dat ronde brilletje zette hij volgens één informant nogal onhandig op, hij krulde de dunne stalen poten achter zijn oren. Bij dat beeld past een ietwat wereldvreemde gymnasiast.

Toch is het oppassen geblazen met dit soort aannames. Ernst Lange had evengoed een bruto of een sadist kunnen worden als hij langer was blijven leven. De volgende dag, de elfde oktober

1944, bewezen zijn kameraden tot het ergste in staat te zijn. Dus waarom hij niet?

Ernst mocht van geluk spreken dat hij niet naar het oostfront was gestuurd, noch naar het westelijke front in Normandië. Het gebied ten zuiden van Rotterdam was in 1944 nog niet in een slagveld veranderd. Zijn superieuren hielden daar wel sterk rekening mee: na de aanval op Antwerpen dachten ze dat Rotterdam aan de beurt was. De geallieerden zouden de havens proberen in te nemen. Met een vijftiental inderhaast opgeroepen lotgenoten moest Ernst het gebied rond de Waalhaven bewaken. Een troosteloos gebied: half ingestorte kades, verwoeste kranen, gebombardeerde loodsen. Maar in de haven zelf lagen u-boten. Meer naar het zuiden weilanden, stukken opgespoten terrein en met hei begroeide zandplaten die deel uitmaakten van het grotendeels verwoeste Vliegveld Waalhaven. Bij een geallieerde aanval zou dat vliegveld ongetwijfeld weer een sleutelrol gaan spelen, zoals het dat ook aan het begin van de oorlog had gedaan. Tijdens zijn eerste weken in Zuid-Holland had Ernst mijnen moeten leggen.

Over de dreiging van een landing wilde Sandrien niet horen. Alles wat met de oorlog te maken had, met de bezetting, het leger, de discipline, de tucht, bedierf haar humeur. Het enige wat haar aan de oorlog beviel was dat niets meer regelmatig en gewoontegetrouw was. Alleen al een woord als 'uitzonderingstoestand' gaf haar een lichamelijk soort welbehagen. In het najaar van 1943 had ze niet meer naar school hoeven en in de zomer van 1944 had ze haar baantje als hulp in de huishouding mogen opgeven. In het dorp kon geen notabele of herenboer meer een dienstbode betalen, en de Luftwaffe, die in het Kasteel van Rhoon zetelde, was met zeven vrouwen uit het dorp die de overhemden van de officieren wasten en streken, ook voorzien. Sinds juli was ze vrij. De oorlog zag ze als een vakantie die, naar ze hoopte, nooit eindigen zou.

Thuis moest ze de handen uit de mouwen steken; met tien

broers en zussen was daar geen ontkomen aan. Goed, de oudsten waren het huis uit, Jacob, Aleida en Neeltje waren getrouwd, Martinus zat voor de Arbeitseinsatz in Duitsland, maar Neeltje had met haar man de voorkamer betrokken (ze sliepen in de bedstee beneden) en er bleven vijf jongens en meiden over. Tobias, de jongste, plaste nog in bed – hoewel dat eigenaardig was voor een knul van twaalf.

Samen met Dien maakte ze de bedden op en waste ze de lakens en de kleren in de tobbe achter de schuur. Beter kon ze het eigenlijk niet hebben. Dien was nooit bazig, vroeg alleen of ze een handje kon helpen. Dat wilde ze maar al te graag, Dien zat vol verhalen die er pas uit kwamen als ze met iets bezig was.

Haar oudere zus was het kompas waarop ze voer. Wat Dien deed, wilde ze zelf ook doen, zonder er verder bij na te denken. Dien was met haar drieëntwintig jaar volwassen. Ze vertikte het echter moederlijk of bedillerig te zijn. Haar brede schouders en grote handen gaven haar iets mannelijks, maar als ze haar rug rechtte, duwde ze haar borsten vooruit en draaide met haar schouders, alsof ze haar vrouwelijkheid wilde benadrukken. Dien was haar brutaalste zus, een durfal wie het niets kon schelen wat er over haar in het dorp verteld of gefluisterd werd.

Haar moeder kende ze minder goed dan Dien. Haar moeder had haar handen vol aan Geerten, die niet helemaal goed bij zijn hoofd was, en aan Tobias, die doodsbang was, niemand wist goed waarvoor.

Wassen, strijken, schrobben. Pas laat in de middag kon ze zich op haar tweede leven gaan richten, als ze zich op de rand van haar bed optuttede, met behulp van een gebarsten spiegeltje en een pincet. Haar wenkbrauwen dreigden steeds te zwaar en te breed te worden, dat was een probleem als je zoveel donker haar had. Met het pincet trok ze de langste haartjes eruit, de haartjes die al bijna krulden. Ze zei er steeds 'hebbes' bij. Over één haartje kon ze een kwartier doen; het was voor haar ook een manier om tot rust te komen. Op aanraden van Dien dunde

ze de wenkbrauwen niet te sterk uit; matrozen hielden niet van een potloodstreep. Bij de haartjes boven denken ze aan de haartjes onder, leerde ze van Dien. Haar grote zus had trouwens ook stug, donker haar.

Eten deden ze in nog geen tien minuten. Na de maaltijd las haar vader zeker twintig minuten uit de Statenbijbel voor. Hij was een zachtmoedige man die haar of haar broers en zussen eigenlijk nooit iets verbood, maar in het Bijbellezen was hij streng. Geen dag of avond sloeg hij over.

Als je naar hem luisterde, raakte je er werkelijk van overtuigd dat geloof kracht geeft. Hij werd dan een veel kordatere man. In zijn jeugd was hij bont en blauw geslagen, zijn vader had jenever gezopen alsof het water was. 'Een boef van een kerel' beweerde hij over zijn eigen pa; vandaar dat hij zich voorgenomen had nooit een druppel te drinken en zijn eigen kinderen geen strobreed in de weg te leggen. Hij zei weinig meer dan 'mm', 'het zal wel', 'doe maar'; pas als hij uit de Bijbel las, kreeg hij een volle, zware stem. Als hij 'Satan' zei, was het echt Sátan, dan kromp je ineen. Zijn trots ontleende hij aan de Bijbel en zijn geloof. De enige keren dat hij 'wij' gebruikte, was dat in combinatie met gereformeerden.

Ik vermeld het geloof hier zo nadrukkelijk omdat gereformeerden, net als communisten, boven elke verdenking staan als het om hun houding tegenover de bezetter gaat. Zacheus de Regt moest niks van de nazi's hebben, het hele voorjaar van 1940 las hij passages over de Satan uit de Statenbijbel voor en zijn kinderen begrepen donders goed wie hij met Satan bedoelde. Toch verbood hij zijn dochter Dien niet met onderofficier Walter Loos om te gaan en zijn dochter Sandrien met soldaat Lange. Het geloof uitgezonderd wilde hij geen dwingende invloed uitoefenen op zijn kinderen. Hij zal evenmin heimelijk vóór de Duitsers zijn geweest: zijn oudste zoon Jacob verleende hand-en-spandiensten aan het verzet en verspreidde illegale bladen (op voorwaarde dat ze van christelijke signatuur waren),

zijn zoon Martinus vervloekte de dwangarbeid in Duitsland en spuwde twee jaar lang in brieven zijn gal, en zijn zoon Chiel sloot zich in 1944 bij de BS aan, de Binnenlandse Strijdkrachten. Niet dat De Regt zijn zonen aanmoedigde de zijde van de illegaliteit te kiezen; zo'n beslissing, die Jacob of Chiel het leven kon kosten, moesten de jongens zelf nemen. Zach de Regt zal inderdaad een milde man zijn geweest.

Of wist hij niet dat twee van zijn dochters met de moffen vreeën? Dat zou kunnen: zijn jongste zoon Tobias wist het zestig jaar na de oorlog nog steeds niet. Tobi had wel een vermoeden, een angstig vermoeden, de reden misschien waarom hij tot zijn vijftiende jaar in bed plaste. In 1944 keek hij goed om zich heen, luisterde met de gretigheid van zijn twaalf jaren, hoopte er wijzer van te worden. Toch ving hij naar eigen zeggen niets over het gedrag van Dien en Sandrien op, thuis noch in het dorp. Met vader Zacheus was het misschien ook zo. De lichamelijke arbeid – hij was tuinman – putte hem uit, als hij thuiskwam moest hij ook nog eens in zijn eigen moestuin schoffelen en in het hok achter de schuur zijn varken vetmesten. Als hij dat niet deed, leden zijn kinderen honger. Zach de Regt had geen tijd voor praatjes op de dijk.

Het kan ook zijn dat hij het type was dat het hoofd naar links draaide als iedereen naar rechts keek. Zijn dochters gingen zo-
wat iedere avond uit en kwamen ver na spertijd thuis. Dat konden ze alleen doen als ze in het gezelschap van Duitse militairen verkeerden. Als hij het niet wist, kwam dat omdat hij het niet wilde weten. Sommige mensen houden de realiteit liever voor ongezien als het om hun kinderen gaat.

Dien tilde de teil water van de houtkachel – aan de Rijsdijk waren ze nog niet op het gasnet aangesloten. Ze deed een scheutje azijn in het warme water en begon aan de afwas. Sandrien trok een droogdoek van het rek. Dien was nog veel verliefder op Walter Loos dan Sandrien op Ernst: ze maakten haast en was-

ten en droogden de borden af alsof ze in de verte ronkende vliegtuigen hoorden en ze de bommen nog net vóór wilden zijn.

Als Walter hun huis passeerde, floot hij kort, hoog en doordringend. Een gewoonte die Ernst al gauw van hem had overgenomen. Dien en Sandrien deden dan hun schort af en grepen naar de tas waarin hun schoenen met hoge hakken zaten. Sandrien mocht zulke schoenen nog niet dragen, maar Dien had haar een oud paar van zichzelf gegeven. Dien nam haar jongste zusje overal mee naartoe, misschien omdat dan niemand durfde te geloven dat ze iets kwaads in haar schild voerde.

Een kort, schel fluiten... en voetstappen die zich verwijderden: ook op de avond van 10 oktober ging het zo. Dien en Sandrien haastten zich naar buiten en liepen de Rijdsdijk op. Het was niet Walter maar Ernst, zagen ze. Even verderop, net voorbij het volgende huis aan de dijk, haalden ze hem in. Hij groette met een kort knikje. De anderen, zei hij op zachte toon, kwamen eraan. *'Sie kommen...'*

'Zse kommen, zse kommen,' momperde Dien. Ze had een hekel aan Duits. Sandrien niet, die was het in de vijfde en zesde klas van de lagere school ijverig gaan leren. Op last van de bezetter waren de lessen Frans in 1941 ingeruild voor lessen Duits. Sandrien had trouwens ook graag Engels geleerd, het had niks met de bezetting te maken; ze hield van taal.

Nog geen vijf minuten later doemden Walter en soldaat Heinz Willems op in de laatzomerse schemering. Zonder Ernst en Heinz en vooral zonder Walter, de onderofficier en de hoogste in rang aan de Rijdsdijk, konden Dien en Sandrien niet ver komen: om acht uur ging de spertijd in, niemand mocht dan nog naar buiten. Wie het er toch op waagde, kon zeker zijn van arrestatie of een Ausweiscontrole met vragen over je vader, je broers... Samen met de militairen konden ze echter de hele avond feestvieren en zelfs om middernacht nog naar huis teruglopen.

Walter verbood in het donker te roken. In de avond een siga-

ret aansteken was volgens hem het gevaarlijkste wat een militair kon doen. Walter was alle avonden bang voor een vijandelijke actie. Van achter iedere muur zag hij 'partizanen' opspringen. Dien nam dat niet serieus. 'Hier in het dorp gebeurt nooit niks,' beweerde ze, wat niet strookte met de feiten; vanaf mei 1940 gebeurde er voor een dorp juist veel te veel.

Over Walter Loos kan ik aanzienlijk meer vertellen dan over Ernst Lange, ondanks de onzekerheid die er over zijn naam bestaat. In de gerechtelijke dossiers heet hij Walter, Walther, Loos, Loys of Loot. Diezelfde documenten vermelden zijn exacte lengte: 1,75. Tenger postuur, donkerblond haar, blauwe ogen, bleke gelaatskleur tot op het ziekelijke af. Drieëntwintig jaar oud, geboren in 1921 in het Tsjechische Sudetenland in een Duitstalige familie die fel pro-nazi was. Walter nam aan het begin van de oorlog vrijwillig dienst in het leger, net zoals zijn beide broers en zijn zuster. In 1944 was hij tot bootsman bij de Kriegsmarine bevorderd – bootsman stond gelijk aan sergeant. Vanaf de zomer gaf hij leiding aan alle aan de Rijdsdijk ingekwartierde Duitse militairen, vijftien in getal.

Onder de dorpelingen maakte hij zich gehaat. Loos was een druktemaker en een schreeuwlelijk die iedere passerende fietser controleerde en minstens een keer in de week zoektochten organiseerde naar jonge mannen die in Duitsland te werk konden worden gesteld. De dorpelingen noemden hem 'het rode sergeantje' of 'het sergeantje met de rode fiets'. Als hij in het schemerdonker over de dijk liep, bekogelden de jongens De Kooning en hun vriendjes Robbemond hem. De dijken waren niet geasfalteerd maar met sintels bestrooid, om de zoveel kilometer stond een kist met die uitgebrande steenkolen om na zware regenval de kuilen te vullen en de plassen te dempen. De jongens De Kooning en Robbemond gingen achter een heg liggen en wierpen sintelsteentjes naar Loos en zijn ondergeschikten. Loos gaf een keer opdracht tot schieten. Het bleef bij een